

Літаратура

1. Бардовіч А.М., Круталевіч М.М., Лукашанец А.А. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы: Вуч. дапам. для аг.адукац. школ, ліцэяў, гімназій. Мінск: Бел. навука, 2000. 413 с.

М.В. Шабовіч

АКАЗІЯНАЛЬНЫЯ ПРЭФІКСАЛЬНА-СУФІКСАЛЬНА- ПОСТФІКСАЛЬНЫЯ ДЗЕЯСЛОВЫ Ў БЕЛАРУСКІХ МАСТАЦКІХ ТЭКСТАХ 20–30-х гг. XX ст.

Прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальныя дзеясловы ў літаратурнай мове ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў [1, с. 344]. У мастацкіх тэкстах 20–30-х гадоў XX ст. намі зафіксавана толькі некалькі падобных аказіянальных дэрыватаў, якія ўтвораны па наступных тыпах:

1) **прэфікс а- (аб-) + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘стаць тым ці набыць прыметы таго, што названа (хто названы) ўтваральнай асновай’: *абнядоліцца* ‘набыць прыметы нядолі’: *Ты і вёскаю, ты і горадам абнядолілась, поле роднае* (Я.Купала); *абрадзініцца* ‘набыць прыметы радзін’: *Абрадзініцца ён [голаў] новых дзён папараць-кветкай...* (У.Жылка); *абынтэлігенціцца* ‘стаць інтэлігентам, набыць прыметы інтэлігента’: ... *няўжо я настолькі абынтэлігенціўся...* (М.Зарэцкі); *ажалобіцца* ‘набыць прыметы жалобы’: *Смуткам, распаччу вачэй прарубы вуліц ажалобіліся* (З.Бядуля). Дэрываты створаны ў адпаведнасці з малапрадуктыўным тыпам літаратурнай мовы [1, с. 344]. Адно слова – *абынтэлігенціцца* – падаецца ў некаторых слоўніках як размоўнае [2, с. 33]. Рускі адпаведнік гэтага дэрывата (*обинтеллигентиться*), як заўважыў М.А. Багданаў, ці не ўпершыню ўжыў А.П. Чэхаў у лісце да К.С. Аляксеева (Станіслаўскага) ў 1902 г. [3];

2) **прэфікс за- + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘выканаць дзеянне, якое нейкім чынам суадносіцца з тым, што названа ўтваральнай асновай’: *забарыкадзіцца* ‘узвесці барыкады; схавацца, як за барыкадамі’: *Забарыкадзіўся Парыж між стромкакаменных абшараў* (З.Бядуля); тып аказіянальных;

3) **прэфікс за- + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘выканаць дзеянне падобна таму, хто названы ўтваральнай асновай’: *запеўніцца* ‘выканаць дзеянне падобна пеўню;

прачнуцца, як певень (рана)': *Кінулі зерне, і вось, – з хрыпам гнілых ліхалеццяў у блізкіх і дальніх палёх чорны запеўніўся вецер* (М.Багун). Тып аказіянальны. Лексічнае значэнне дэрывата *запеўніцца* невыразнае. Магло стацца, што аўтар ужыў гэту лексему са значэннем 'узняцца рана (як певень)'. Магчыма, *запеўніцца* – "распусціць хвост" (як певень). Можна таксама выказаць меркаванне, што М.Багун стварыў беларускі варыянт рускага слова *петушиться* (*запетушиться*), якое ўжываў У.Маякоўскі (... *петушится страх*) [4, с. 73] і якое зафіксавана, напрыклад, у адным з руска-беларускіх слоўнікаў: *петушиться* несов. разгов. (храбриться) храбрыцца; хадзіць пеўнем; (горячиться) гарачыцца [5, с. 419]. Дарэчы, "Беларуская граматыка" падае дзеяслоў *петушыцца* сярод лексем беларускай літаратурнай мовы [1, с. 340];

4) **прэфікс за- + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем 'набыць прыметы таго, што названа ўтваральнай асновай': *завечарыцца* 'набыць прыметы вечару': *Завечарылася бярозавая просінь...* (Т.Кляшторны); ... *О вечар, вечар, што завечарыўся?..* (Т.Кляшторны); тып аказіянальны;

5) **прэфікс раз- (рас-) + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем 'страціць тое, што названа ўтваральнай асновай': *разгарціцца* 'страціць гарт': *І пад сонцам жа не пасохлі, не разгарціліся на вадзе* (М.Лужанін); тып аказіянальны;

6) **прэфікс раз- (рас-) + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем 'выканаць дзеянне, якое пэўным чынам звязана з тым, што названа ўтваральнай асновай': *распаветрыцца* 'выканаць дзеянне, якое пэўным чынам звязана з паветрам; разляцецца': *І узвее яна* [дзвіна матылькоў-мітульгі], *і пасцелецца, распаветрыцца на берагі* (У.Дубоўка); тып аказіянальны;

7) **прэфікс раз- (рас-) + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем 'выканаць дзеянне, вынік якога нечым нагадвае тое, што названа ўтваральнай асновай': *распарасоніцца* 'выканаць дзеянне, вынік якога нечым нагадвае парасон': *Раскалыхайся, сіняе мора, распарасонься, вада-ваданіца!* (У.Дубоўка); тып аказіянальны.

Такім чынам, 10 прааналізаваных прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальных дэрыватаў утвораны па сямі словаўтваральных тыпах (4 дзеясловы – па моўных, 6 – па аказіянальных). Толькі адна лексема адзначана шматразова. Прынята ўжусам слова *абынтэлігенціцца*. Прымаючы пад увагу, што гэта лексема ўжывалася ў рускай мове ў самым пачатку

XX ст., наўрад ці можна яе аўтарства прыпісваць М.Зарэцкаму, хоць нельга таксама і адмаўляць таго, што пісьменнік мог утварыць лексему самастойна.

Калі тэарэтычна дапусціць існаванне лексем *барыкадзіцца*, *забарыкадзіць*, *пеўніцца* і *разгарціць* (што верагодна, хоць намі яны не адзначаны ні ў слоўніках беларускай літаратурнай мовы, ні ў мастацкіх тэкстах), то дзеясловы *забарыкадзіцца*, *запеўніцца* і *разгарціцца*, разгледжаныя вышэй як прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальныя дэрываты, што створаны па аказіянальных тыпах, маглі б кваліфікавацца таксама як прэфіксальныя або постфіксальныя лексемы, утвораныя ў адпаведнасці з прадуктыўнымі тыпамі літаратурнай мовы: **прэфікс за- + дзеяслоў** = дзеяслоў са значэннем ‘пакрыць (-цца), закрыць (-цца) чым-н. з дапамогай дзеяння, названага ўтваральным словам’ [1, с. 332]: *забарыкадзіцца* ‘пакрыцца, закрыцца чым-небудзь пры дапамозе дзеяння, названага дзеясловам *барыкадзіцца*’ (прэфіксальны спосаб); **прэфіксальны дзеяслоў + постфікс -ся (-ца, -цца)** = постфіксальны дзеяслоў: *забарыкадзіцца* (ад *забарыкадзіць*) (постфіксальны спосаб); **прэфікс за- + дзеяслоў** = дзеяслоў са значэннем ‘пачаць дзеянне [1, 331-332]: *запеўніцца* ‘пачаць пеўніцца’ (прэфіксальны спосаб); **дзеяслоў + постфікс -ся (-ца, -цца)** = постфіксальны дзеяслоў: *разгарціцца* (ад *разгарціць*). Зыходныя дзеясловы пры такім падыходзе адпавядалі б наступным словаўтваральным тыпам: **аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -ся (-ца, -цца)** = дзеяслоў са значэннем ‘ствараць тое, што названа ўтваральным словам’ [1, с. 340]: *барыкадзіцца* ‘ствараць барыкады’ (суфіксальна-постфіксальны спосаб); **прэфікс за- + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-)** = дзеяслоў са значэннем ‘надзяліць (запоўніць, накрыць) тым, што названа ўтваральным словам’ [1, с. 337]: *забарыкадзіць* ‘запоўніць барыкадамі’ (прэфіксальна-суфіксальны спосаб); **аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -ся (-ца, -цца)** = дзеяслоў са значэннем ‘паводзіць сябе падобна таму, хто названы (што названа) ўтваральным словам’ [1, с. 340]: *пеўніцца* ‘паводзіць сябе падобна пеўню’ (суфіксальна-постфіксальны спосаб); **прэфікс раз- (рас-) + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-)** = дзеяслоў са значэннем ‘вызваліць ад таго, што названа ўтваральным словам’ [1, с. 339]: *разгарціць* ‘вызваліць ад гарту (страціць гарт)’ (прэфіксальна-суфіксальны спосаб).

Першапачатковы разгляд лексем *забарыкадзіцца*, *запеўніцца* і *разгарціцца* як утвораных прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальным спосабам тлумачыцца тым, што дзеясловы, якія маглі стаць (сталі) ўтваральнымі для іх, не зафіксаваны намі ні ў слоўніках літаратурнай мовы, ні ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20–30-х гадоў XX стагоддзя.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. I. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / АН БССР, Ін-т мовазн. імя Я.Коласа. Мінск: Нав. і тэхн., 1985. 431 с.
2. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтуацыя. Словазмяненне / Пад рэд. М.В. Бірылы; АН БССР, Ін-т мовазн. імя Я.Коласа. Мінск: БелСЭ, 1987. 903 с.
3. Богданов Н.А. Словообразовательная структура речевых новообразований (на материале писем русских писателей второй половины XIX в.): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Алма-Ата, 1979. 215 с.
4. Леф. 1923. № 1.
5. Русско-белорусский словарь / Под ред. Я.Коласа, К.Крапивы, П.Глебки. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1953. 787 с.

М.У. Юнаш

СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ФУНКЦЫІ УЗУАЛЬНЫХ САМАТЫЧНЫХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ (на матэрыяле беларускай драматургіі)

Асноўнымі структурнымі элементамі мовы драмы, як вядома, з’яўляюцца рэплікі персанажаў і аўтарскія рэмаркі. Разгледзім найбольш тыповыя стылістычныя функцыі, якія выконваюць узуальныя саматычныя фразеалагізмы ў іх межах. Пры аналізе стылістычных функцый будзем улічваць семантычную структуру зваротаў і асаблівасці іх уключэння ў тэкст.

1. Стылістычныя функцыі саматычных фразеалагізмаў у рэпліках персанажаў. Саматычныя фразеалагізмы шырока прадстаўлены ў маўленні персанажаў. Многія з гэтых зваротаў абазначаюць манеру паводзін, маюць пераважна адмоўную ацэначнасць: 1) *падтаптаць пад ногі*: [Курбатаў:] Дзеля сваёй карысці яны гатовы самае святое, самае чыстае *падтаптаць пад ногі* (А. Макаёнак. Выбачайце, калі ласка); 2) *пусціцца ў сабачую скуру*: [Даніла:] І калі хто з нас *пусціцца ў сабачую скуру* і перакінецца на бок ворага – няхай пральцеца яго чорная кроў і няхай ваўкі расцягаюць яго пагане мяса! (К. Крапіва. Партызаны); 3) *круціць хвостом*: [Арына Радзівонаўна:] Тады сядзі дома. Сама глядзі малую. Я не... Нечага *круціць хвостом* (А. Макаёнак. Верачка); 4) *вешацца на шыю*: [Маці:] Хоць сам мой на такое і не пойдзе, толькі ж ведаеце, якія дзяўчаты зараз. Самі *вешаюцца на шыю* (К. Губарэвіч. Галоўная роля); 5) *хвост распушчаць*: [Марыля:] Ды